

Голові спеціалізованої

вченої ради

ДФ 23.133.026

у Київському університеті

імені Бориса Грінченка

доктору філологічних наук,

професору кафедри германської філології

Факультету романо-германської філології

Колеснику Олександрю Сергійовичу

Відгук
Отримано 8.05.2023
Голова редакції
спеціалізованої вченої
ради ДФ 23.133.026
проф. Колесник О.С.

ВІДГУК

офіційного опонента **Соколової Світлани Олегівни**, доктора філологічних наук, професора, провідного наукового співробітника відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України про дисертаційну роботу Бойко Марії Іванівни **«Функціонування української мови в освітньому просторі Донеччини на початку ХХІ століття»**, подану до захисту на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 035 Філологія (Київ, 2023)

1. **Актуальність дисертаційного дослідження.** Проблема фактичного утвердження української мови як державної в різних сферах функціонування на всій території України була й залишається актуальною протягом усього періоду незалежності. Сфера освіти є однією з ключових, якщо не основною, в процесі розширення функціонального потенціалу державної мови, оскільки саме через освіту відбувається вдосконалення (а нерідко й набуття) основних мовних навичок, необхідних в усіх сферах діяльності людини – приватній, професійній, громадській, культурній тощо. Як показує досвід інших країн, які пройшли складний шлях удержавлення національної мови, саме повноцінне впровадження національної мови в освітній сфері дає змогу в постколоніальному суспільстві максимально швидко забезпечити перехід від панування мови колишньої імперії до забезпечення функціонування

національної мови як державної. Мовна неоднорідність України, зокрема різний ступень поширення на її території української як основної мови повсякденного спілкування, змушує звертати особливу увагу на регіони, де ситуація з удержавленням української мови є найскладнішою. Саме до таких регіонів належить Донеччина, де за даними перепису населення 2001 р. ідентифікували себе як етнічних українців близько 60% населення, а визнавали рідною українську мову – лише трохи більше 24%, що свідчить про дуже високий ступінь втрати мовної ідентичності етнічними українцями і представниками інших етносів, крім російського. Тому проблема дослідження як мовної ситуації Донеччини загалом, так і особливо функціонування української мови в освіті в цьому регіоні є дуже **важливою і актуальною**. З початком агресії Росії проти України 2014 року ця актуальність ще підвищилася, незважаючи на певні здобутки у цій галузі як в Україні загалом, так і в цьому регіоні (звісно, на території, підконтрольній Україні).

2. **Наукова новизна результатів дисертації** (теоретичних та/або експериментальних). Формулюючи основну мету своєї праці – проаналізувати мовну ситуацію в закладах загальної середньої та вищої освіти Донеччини, - дисертантка не могла собі уявити, що на момент захисту об'єкт її дослідження вже не буде існувати в такому вигляді, в якому він існував на початку роботи над дисертацією, оскільки обстежені населені пункти стали місцем активних бойових дій, а їх населення (зокрема учні та студенти) зазнало масового переселення в інші регіони країни, за кордон або навіть депортації до країни-агресора. За таких умов дослідження набуло додаткового історичного значення – як фіксація певного стану, з яким можна буде порівнювати результати наступних досліджень. Безперечно, важливим є також аналіз конкретних соціально-політичних і демографічних чинників формування мовної ситуації, що склалася в освітніх закладах Донеччини в аналізований період, і мовної поведінки учасників освітнього процесу, їх ставлення до мов тощо.

3. Теоретичне і практичне значення результатів дисертації. Робота має безумовне теоретичне значення, оскільки в ній удокладнено розуміння основних соціолінгвістичних понять на власне українському ґрунті – що дуже важливо під час остаточного звільнення від імперських традицій, зокрема й у науці. З практичного погляду робота надає цікавий матеріал, який показує певний зріз мовної ситуації в сфері освіти Донеччини перед початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну і може бути відправною точкою для подальших досліджень у цій сфері і випрацювання ефективної тактики впровадження загальнодержавної мовної політики.

4. Наукова обґрунтованість результатів дослідження, наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, визначається насамперед оригінальним фактичним матеріалом, зібраним дослідницею власноручно і вперше введеним у науковий обіг. Це передусім результати цільового анкетування студентів і школярів, здійсненого протягом 2019-2020 рр. у середніх і вищих навчальних закладах Донецької області в населених пунктах, контрольованих на той час українською владою, зокрема й закладів вищої освіти, евакуйованих з непідконтрольної території - Горлівського інституту іноземних мов і Донецького національного технічного університету, зразки усного мовлення учнів і студентів, нормативні документи профільного міністерства різних років, які регулювали застосування мов у закладах освіти, статистичні дані про кількість учнів, які навчалися українською мовою в закладах освіти Донецької області в різні роки (з 2003 до 2020). У роботі також використано матеріали масових статистичних опитувань, здійснених соціологами.

5. Рівень виконання поставленого наукового завдання та оволодіння здобувачем методологією наукової діяльності.

Основний зміст дисертації викладено в трьох її розділах. *Перший розділ* присвячений визначенню теоретичних засад дослідження. У ньому проаналізовано різні підходи до визначення понять *мовна ситуація, освітній простір, білінгвізм, диглосія*, схарактеризовано основні методики

соціолінгвістичних досліджень в Україні, простежено особливості впливу процесів глобалізації на систему освіти. Характеризуючи підходи до визначення понять білінгвізму і диглосії у світовій і українській науковій літературі, варто було додатково звернути увагу на можливість застосування цих понять рівною мірою до характеристики індивіда (індивідуальний білінгвізм), групи осіб (груповий білінгвізм) або суспільства (держави) загалом (державний білінгвізм) і зацентрувати, що державний і колективний білінгвізм не обов'язково супроводжуються білінгвальністю всіх членів спільноти. Це дуже актуально для українського суспільства, у якому навмисне зміщення індивідуального і державного білінгвізму тривалий час використовувалось для політичних маніпуляцій на зразок: «знання різних мов збагачує людину, отже, державний білінгвізм корисний», а пропаганда державного білінгвізму зводилася до обстоювання права російськомовних бути одномовними.

У *другому розділі* подано загальну характеристику мовної ситуації і реалізації мовної політики на Донеччині – історію формування і розвиток наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття. Тут вдало використано матеріали переписів населення, інші статистичні дані, зокрема про мовну репрезентацію бібліотечних фондів та представленість мов в інформаційному просторі, проаналізовано основні події у сфері державної мовної політики на початку ХХІ століття та їх вплив на мовну ситуацію в Донецькій області. Характеризуючи національний і мовний склад населення Донецького регіону і особливо його зміни в радянський період, варто було більше уваги приділити процесам втрати рідної мови і наступної зміни національної ідентичності етнічних українців і представників інших етносів, відмінних від російського, що блискуче висвітлено в праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», на яку також посилається дослідниця. Оскільки Іван Михайлович на момент написання мав у своєму розпорядженні лише матеріали переписів населення до 1959 р. включно, варто було, скориставшись його методом, простежити цю тенденцію і далі за матеріалами наступних переписів населення (частково

це зроблено в діаграмі 9, але без урахування національної ознаки). Тоді можна було б чіткіше показати залежність динаміки мовно-національної ідентичності жителів регіону від двох основних чинників, які виокремлює дисертантка – міграційного і асиміляційного.

Один з підрозділів цього розділу має назву «Різновиди мовної поведінки здобувачів освіти на Донеччині». Використання поняття мовної поведінки є дуже доречним у такій роботі, оскільки воно досить тісно пов'язане з поняттям «мовна ситуація». З одного боку, мовна поведінка окремих особистостей формує колективну мовну поведінку і зумовлює мовну ситуацію загалом, з іншого – мовна поведінка конкретної людини нерідко зумовлена мовною ситуацією в соціумі, де вона перебуває. Поняття мовної поведінки автор досить детально розглядає в теоретичному аспекті, проте, на думку рецензента, параметри функціонування української мови в закладах освіти (визначення кількості учнів, які навчаються українською мовою) та результати ЗНО з української мови та літератури, наведені в цьому ж підрозділі, є проявом не мовної поведінки (учнів? – але не вони обирають мову навчання), а скоріше мовної стратегії з боку держави і почасти мовних уподобань батьків. Водночас власне дані є дуже цікавими, а їх переведення з абсолютного формату (кількість учнів) у відносний (відсоток) зробило б їх ще показовішими (табл. 2.1, 2.2). У цьому плані вдалими є діаграми, побудовані саме на відносних показниках і представлені в цьому розділі. Типи мовної поведінки, які слідом за О.М. Данилевською, виокремлює дисертантка (с. 120), безперечно, присутні також і в обстеженому регіоні, але для їх детального аналізу статистичних даних недостатньо, потрібна глибока індивідуальна робота (насамперед спостереження), яка виходила за межі наукових завдань розгляданої дисертації і може бути наступним етапом дослідження. Отже, змістові цього підрозділу (2.3) більшою мірою відповідає назва «Мовний складник освіти на Донеччині у формальному вимірі».

Третій розділ дисертації безпосередньо присвячений характеристиці мовної ситуації в освітній сфері і ґрунтується на результатах анкетування

здобувачів освіти, проведеного особисто автором. Основні проблеми із впровадженням державної мови у сферу освіти в цьому регіоні зумовлені низьким рівнем її побутового використання, який, своєю чергою, пов'язаний з тим, що лише близько чверті місцевих мешканців вважають її рідною, зокрема лише близько 60% етнічних українців. Причини цього частково проаналізовані в попередньому розділі. У цьому розділі наголошено також на поліетнічності регіону, відображеній, зокрема в матеріалах переписів населення. Питання поліетнічності як України загалом, так і аналізованого регіону зокрема, є дискусійним, оскільки в усіх переписах населення як радянських часів, так і в єдиному власне українському, використовували спільну схему, в якій враховували всі національності, які були на території колишнього Радянського Союзу, причому стосовно України кількість представників окремих національних спільнот нерідко вимірювалася одиницями. Серед соціолінгвістів першою на це звернула увагу Л.Т. Масенко, яка, зокрема, зазначила: «Насправді мовно-культурну ситуацію нашої країни визначає дуалізм – на її території конкурують дві мови – українська як мова етносу, що йому належить ключова роль в утворенні Української держави, і російська як мова етнічного ядра Російської імперії». Саме тому дисертантці варто було б почати цей розділ з таблиці або діаграми, в якій був би вказаний склад населення Донецької області за результатами перепису населення у відсотках, що засвідчило б також переважання українців (57%) і росіян (38%). На долю решти національностей припадає лише близько 5%. Результати визначення мовної ідентичності представників різних національних спільнот, наведені в табл. 3.1 лише підтверджують тезу про масову втрату рідної мови усіма, крім росіян. Наведені далі дані про розбіжність у національній і мовній ідентичності жителів різних населених пунктів Донеччини (зокрема й тих, де здійснювалося анкетування), частково пояснюють і відмінності в результатах анкетування. Наведені результати анкетування, представлені дисертанткою у вигляді діаграм, дають змогу зробити висновки про неоднорідність сприйняття молоддю мовної ситуації як у навчальних закладах, так і в

населених пунктах загалом. Зважаючи на те, що більшість питань мають оцінний характер, це саме сприйняття, а не власне мовна ситуація. Загалом представлений матеріал, крім слухних висновків автора про те, що простежується тенденція до підвищення престижності спілкування українською мовою в закладах вищої освіти і практичне володіння нею більшості представників молодого покоління, які виховувалися в російськомовному середовищі, дає змогу порівняти результати опитування, наприклад, у навчальних закладах технічного (ДНТУ) і гуманітарного (ГПМ) профілів, у школах з різними мовами викладання тощо.

Зважаючи на поширеність суржику як засобу побутового спілкування в умовах мовної взаємодії, наведені дисертанткою результати опитування молоді стосовно її розуміння суржику досить цікаві і відображають, умовно кажучи, «наївну картину світу». Водночас думка частини школярів про його окремішність і тяжіння до статусу специфічного мовного коду почасти суголосна з думкою деяких вчених (передусім зарубіжних, відірваних від його безпосереднього спостереження) і підтверджує необхідність глибшого дослідження цього явища на великому фактичному матеріалі (найкраще – створення спеціального корпусу).

Проблеми, розглянуті в підрозділі третього розділу, присвяченому білінгвальній освіті, суголосні тим, що їх висвітлюють учені, які працюють у місцях компактного проживання національних меншин – угорської, румунської, болгарської – та корінних народів. Наприклад, в Ужгороді над такими проблемами працює д.ф.н. Г.В. Шумицька. Водночас, у зв'язку з російською агресією ставлення до перспектив вивчення російської мови в середній школі змінюється, тож дослідження потребує продовження. На тлі зростання потреби у знанні іноземних мов, насамперед англійської, проблема переростає у проблему полілінгвальної освіти з утриманням провідної ролі державної мови. У цьому плані результати опитування студентів свідчать про їхню готовність до залучення до такої освіти і до прагнення вивчати передусім саме англійську мову.

Щодо перспектив активнішого впровадження української мови в систему освіти, зокрема її використання не лише в навчальному процесі, але й для позанавчальної комунікації, то отримані автором результати опитування були актуальні саме в той момент. Доречним буде повторення опитування в нових умовах і формування оновленої стратегії посилення ролі української мови з урахуванням реалій, що змінилися.

Дисертацію завершують ґрунтовні висновки, зміст яких впливає зі змісту роботи.

6. Апробація результатів дисертації. Повнота викладу основних результатів дисертації у наукових публікаціях. Дисертація пройшла достатню апробацію на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях, її основний зміст висвітлено у 18-ох наукових публікаціях, з яких 16 одноосібні, 5 статей – у наукових виданнях, включених на дату опублікування до переліку наукових фахових видань України; 1 стаття – у періодичному науковому виданні, проіндексованому в базі даних Web of Science.

7. Дотримання академічної доброчесності у дисертації та наукових публікаціях. На думку опонента, в дисертації відсутні академічний плагіат, фабрикація, фальсифікація.

8. Дискусійні положення та зауваження до дисертації. Основні дискусійні моменти вже обговорено під час аналізу змісту розділів дисертації. Тут наведемо лише окремі загальні міркування:

А) У роботі використано одну з можливих схем оформлення посилань на наукову літературу – за номером джерела у списку використаної літератури. У такому випадку бажано активніше вказувати прізвища дослідників у самому тексті для зручності читання. Крім того, аналізуючи літературні джерела і подаючи посилання на них, варто звертати увагу на час написання праці, а не лише на алфавітне розташування у списку джерел, у такий спосіб можна простежити розвиток наукової думки, що дуже важливо, особливо для такої галузі, як соціолінгвістика, яка вивчає розвиток мови у зв'язку з розвитком суспільства. Крім того, посилаючись на праці, написані 10-15 років тому, у

соціолінгвістики. Дисертаційна робота відповідає порядку проведення експерименту з присудження наукового ступеня доктора філософії, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 167 від 6 березня 2019 р. (зі змінами), і наказу Міністерства освіти і науки України № 40 від 12 січня 2017 р., а її автор Марія Іванівна Бойко заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії в галузі гуманітарних наук зі спеціальності 035 Філологія.

Офіційний опонент –

доктор філологічних наук, професор,

провідний науковий співробітник

Інституту української мови НАН України

С.О. Соколова

С.О.Соколова

Власноручний підпис *проф. С.О. Соколової*
засвідчую: учений секретар Інституту
української мови НАН України
кандидат філологічних
наук *О.Т. Васецька*
09 травня 2019 р.

